

A photograph of a layered rock face, likely a quarry or a natural rock outcrop. The rock shows distinct horizontal bedding planes and is composed of various shades of brown, tan, and light grey. The texture is rough and fractured. A semi-transparent text box is overlaid on the left side of the image.

Καταγραφή και περιγραφή της αταξίας
προσεγγίζοντας το λατομείο ως μη αδρανές

Πάρης Κεχράκος

Επιβλέπων:

Νίκος Πατσαβός

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
Πολυτεχνική Σχολή
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ακαδημαϊκό έτος 2025-26

Ευχαριστώ θερμά τον κύριο Γιώργο Σμύρη
για τη συμβολή του στην παρούσα εργασία και τις
πολύτιμες πληροφορίες που μοιράστηκε μαζί μου.

29.03.2023, 5:23μ.μ. — Φωτ.: Αχιλλέας Διαμάντης, π.α.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	23
ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ	
Η θεαματική κατάληξη	27
Πολυ-αισθητηριακή εμπειρία	29
Εμπειρία και νοητική συγκρότηση	30
ΤΟ ΟΡΙΟ ΤΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ	
Διερευνητική ανάγνωση των στρωμάτων του λατομείου	33
Το λατομείο ως μάρτυρας εργαλειακής διαχείρισης	36
Το λειτουργικό σύστημα και τα όρια του	38
Έννοιες και γλώσσα	40
ΑΝΑΔΙΑΤΥΠΩΣΗ	
Δεν υπήρξαμε ποτέ διαχωρισμένοι (actants)	43
Ανεστραμμένο ερείπιο σε άλλη φάση σχέσεων	44
ΠΛΑΙΣΙΟ ΡΥΘΜΙΣΗΣ	49
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	53
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ, ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	57

06.06.2007 — CD με φωτ. κατασκευής κτιρίου σκυροδέματος, Εύρεση 27.11.2023

10.06.2007 — CD με φωτ. κατασκευής κτιρίου σκυροδέματος, Εύρεση 27.11.2023

02.12.2023, 4:11μ.μ. — προσώπικό αρχείο

16.11.2023, 4:55μ.μ. — Φωτ.: Αχιλλέας Διαμάντης, π.α.

27.11.2025, 1:33μ.μ. — π.α.

02.12.2023, 3:37μ.μ. — π.α.

10.02.2024, 4:37μ.μ. — π.α.

20.01.2026, 2:18μ.μ. — π.α.

02.12.2023, 5:22μ.μ. — π.α.

27.11.2023, 2:24μ.μ. — π.α.

15.06.2025, 20:33μ.μ. — π.α.

24.03.2025, 4:15μ.μ. — π.α.

06.06.2025, 7:58μ.μ. — π.α.

06.06.2025, 7:53μ.μ. — π.α.

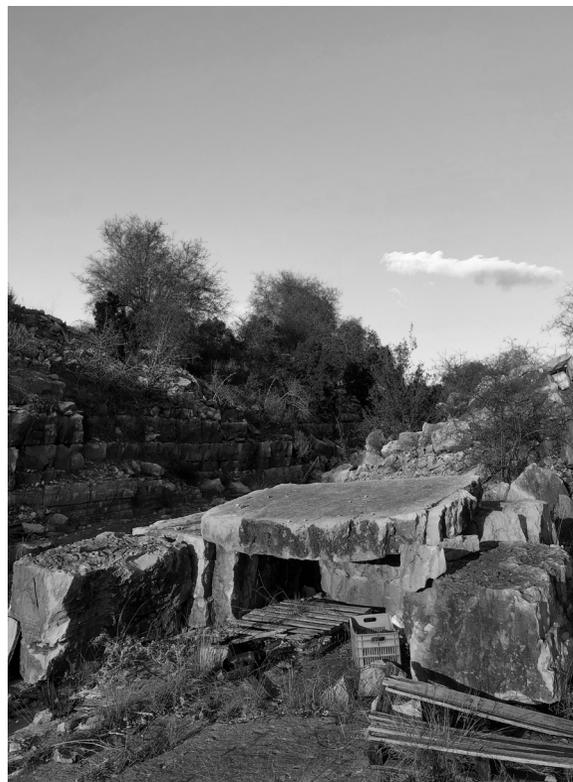
27.11.2025, 2:02μ.μ. — π.α.

12.03.2025, 2:50μ.μ. — π.α.

15.06.2025, 8:10μ.μ. — π.α.

14.02.2024, 5:34μ.μ. — π.α.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Υπάρχουν χώροι όπου το αποτύπωμα της ανθρώπινης δραστηριότητας, διαχείρισης και εκμετάλλευσης επισκιάζει κάθε άλλη διεργασία. Όταν η ανθρώπινη επέμβαση παύει, αυτοί οι χώροι εμφανίζονται σε μια κατάσταση μεταιχμιακής εκκρεμότητας. Παραμένουν μετέωροι μεταξύ φύσης και πολιτισμού, φθοράς και επανοικειοποίησης, μνήμης και λήθης. Ένας τέτοιος χώρος είναι το εγκαταλελειμμένο λατομείο αδρανών υλικών στα Μάρμαρα Ιωαννίνων. Πρόκειται για έναν τόπο όπου η χωρική έκφραση της ανθρώπινης παρέμβασης είναι τόσο έντονη, ώστε να επισκιάζονται οι παροντικές οικολογικές διεργασίες. Συνεχίζει, όμως, να προκύπτει μέσα από την ασάφεια που δημιουργούν οι πολλαπλές προελεύσεις και οι πολλαπλές χρονικότητές του.

Η συνθήκη αυτή, εκτός από χωρική, είναι και γλωσσική, καθώς η περιγραφή της αντιστέκεται στην πλήρη αποτύπωση της καταστατικής ύπαρξης του περιβάλλοντος. Κάθε σχήμα που πάει να οργανώσει τον χώρο, κάτι παραλείπει. Έτσι, το ερώτημα δεν είναι μόνο τι είναι το λατομείο, αλλά και πώς περιγράφεται. Πώς περιγράφεται ένα τοπίο που βρίσκεται σε συνεχή μεταβολή και δεν καταλήγει ποτέ σε μια τελική κατάσταση; Πώς περιγράφεται ένας χώρος που δεν έχει σαφή όρια «πριν» και «μετά», αλλά αποτελεί μια αδιάκοπη αλληλουχία μετασχηματισμών;

Η κατανόηση του κόσμου ως πλέγματος σχέσεων που βρίσκονται σε συνεχή διαμόρφωση αντλεί αφετηρία από τη σκέψη του Bruno Latour. Ο κόσμος νοείται ως ένα συνεχώς μεταβαλλόμενο σύνολο αλληλεξαρτώμενων δρώντων που συνυπάρχουν, επηρεάζονται και μετασχηματίζονται μέσω αμοιβαίων σχέσεων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η κατανόηση δεν προκύπτει από κατασκευαστικά σχήματα που απλοποιούν τις σχέσεις, αλλά από την παρακολούθηση των σχέσεων και των μετασχηματισμών τους στον χρόνο.¹ Αντίστοιχα, το τοπίο προσεγγίζεται ως ενεργός φορέας που παράγει καταστάσεις και νοήματα. Η περιγραφή και η μελλοντική παρέμβαση παραμένουν ανοιχτές

σε μετασχηματισμούς, στο πλαίσιο μιας αντίληψης του τοπίου ως ενεργού και παραγωγικού.²

Η περιγραφή του συγκεκριμένου λατομείου, λειτουργεί ως προσπάθεια για μια βαθύτερη κατανόηση των χαρακτηριστικών του. Αποτελεί ένα πεδίο δοκιμής και αναστοχασμού για μια ευρύτερη κατανόηση του τρόπου περιγραφής του κόσμου. Και αυτή η δοκιμή αλλάζει, καθώς αλλάζει και ο ίδιος ο τόπος. Η περιγραφή ξεκινά από την άμεση εμπειρία της παρουσίας στον χώρο του λατομείου. Το σώμα κινείται, προσανατολίζεται και αντιλαμβάνεται αποσπασματικά. Η οργάνωση της εμπειρίας οδηγεί στον διαχωρισμό και την επιμέρους επεξεργασία των πληροφοριών, σε στρώματα που συνθέτουν τον τόπο. Τα ίχνη και οι διεργασίες ταξινομούνται και μετατρέπονται σε εργαλεία που επιτρέπουν την παρακολούθηση επιμέρους καταστάσεων. Τα στρώματα φωτίζουν σχέσεις, προσφέροντας μια μερική κατανόηση των αλληλεπιδράσεων. Σε αυτή τη διαδοχή, η περιγραφή δεν οδηγείται σε σταθεροποίηση. Όσο αποκαλύπτονται οι λειτουργίες και οι αλληλεπιδράσεις, τόσο γίνεται σαφές ότι δεν μπορούν να αποδοθούν πλήρως. Η αβεβαιότητα λειτουργεί ως όριο της περιγραφής, υπογραμμίζοντας την ανάγκη να νοηθεί το τοπίο ως μια δυναμική και συνεχώς εξελισσόμενη διαδικασία.

ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΓΝΩΣΗ

Η θεαματική κατάληξη

Ξαναπάω,

Αφήνω πίσω μου το Σταυράκι και ανηφορίζω προς τα πάνω.
Δέκα στροφές πριν τα Μάρμαρα εμφανίζεται μπροστά μου
ένας γιγαντιαίος γυμνός βράχος.

Βγαίνω από την πορεία μου για να ρίξω ένα βλέμμα.

Δύο μπάρες δεμένες με σύρμα και αλυσίδα και μια πινακίδα
«ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ Η ΡΙΨΗ ΜΠΑΖΩΝ». Πλησιάζω εκείνες τις
χοάνες αποθήκευσης, δείχνουν προς τα κει τρία κόκκινα βέλη
ζωγραφισμένα στο έδαφος.

Η βουή της πόλης καλύπτεται στα αυτιά μου από ήχους:
χαλίκια, χόρτα, γυαλιά, λάστιχα, ξύλα, λαμαρίνες, που
πατάω με τα παπούτσια.

Έχω μπροστά μου ξύλα και κάρβουνα – χαρτιά και στάχτη
και οι πόρτες από τις οποίες είχα περάσει έχουν εξαϋλωθεί.

Προχωρώ στην ασφαλτο.

Μία στοίβα από ξεραμένα χόρτα έχουν περικυκλώσει τα
κτίρια κάτω από τον γκρεμό, δεν είναι γκρεμός, αλλά το
χείλος ενός τεράστιου κενού, που μέσα του κατολισθαίνουν
μπάζα μαζί με κομμάτια βράχου.

Μπροστά μου ο δρόμος δεν ξέρω πώς συνεχίζει.

Έχουν σηκωθεί δύο τεράστιοι όγκοι με ένα πέρασμα ανάμεσά
τους. Όγκοι γυμνοί, ανεπούλωτοι, που μες στο σκοτάδι
μοιάζουν σκιές που κρύβουν άλατα, μαμούνια και υγρασία.

Έφτασα! Έφτασα στη θεαματική κατάληξη.

Δεν ξέρω προς τα πού να πάω. Πώς να ανέβω αυτές τις
γιγάντιες τραχιές βαθμίδες χωρίς να με καταπλακώσουν οι
από πάνω τους;

Σε μία εσοχή σωροί από χόρτα και μπάζα, δεν ξέρω πόσοι
είναι, μες στην αιθάλη δεν μπορώ να τους μετρήσω.

Ίσα που βλέπω μπροστά μου. Μαύρες φηγούρες που διογκώνονται και πλησιάζουν όσο ο ατμός πυκνώνει, δεν μοιάζουν με βράχο, αλλά με μαύρα φύκια στον πάτο της θάλασσας.

Βρίσκομαι στη μέση και ακούω τη φωνή μου ξανά, από πιο βαθιά. Δεν είμαι μόνος μου.

Μέσα στη σιωπή περπατάνε αργά, απ' ό,τι έμεινε να βρουν χορτάρι να μασήσουν. Και τριγύρω κάνει βόλτες να τις βρει αυτός που τις έχασε, αυτός που μασκαρεύτηκε και έρχεται από την Αγία Παρασκευή, μια μισγάγγεια μακριά από δω ο κύριος Νίκος μου αφηγείται.

Δε φαίνεται άλλο η ασφαλτος μετά την πύλη, που πάντα είναι ανοιχτή, άλλοτε με ένα δοκάρι στηριγμένη και τώρα με ασβεστόλιθο.

Ανηφορίζω αντί να πάω προς τα κάτω.

Πίσω απ' το παράθυρο, πλάι σε ένα αγκιστρωμένο σημείωμα «ΝΑ ΜΗ ΤΟ ΠΕΙΡΑΞΕΙ ΚΑΝΗΣ» και δίπλα από την εκκωφαντική σιωπή του σπαστήρα. Πίσω από το παράθυρο του πύργου, όλα μεταμορφώνονται μέχρι να ανοιγοκλείσω τα μάτια.

Κάνω μεγάλα βήματα για να μην πέσω μέσα στο ανάγλυφο της ροής, που σμιλεύει το πλέον κροκαλοπαγές πέτρωμα.

Λίγο πιο πέρα τα άδεια και ανοιχτά κουτιά.

Και αυτός ο «απειλητικός δράκος που τρομάζει τους ανθρώπους και υψώνεται πάνω από το περιβάλλον του»,³ δεν έχει σκαλοπάτια πια να ανέβω εκεί απάνω.

Θα μείνω να ακούω τα βατράχια που κοάζουν μέσα στο νέο τους κρυσταλλένιο σπίτι, που έκανε κάποτε την άμμο και το χαλίκι ξανά πέτρα.

Πολυ-αισθητηριακή εμπειρία

Η πρώτη επαφή με το εγκαταλελειμμένο λατομείο δεν διαμορφώνεται γύρω από μια συνολική εικόνα του χώρου. Δεν υπάρχει ένα σημείο από όπου μπορεί κανείς να τον συλλάβει ως σύνολο, ούτε μια προφανής κατεύθυνση που να καθοδηγεί την κίνηση ή την παρατήρηση. Η κατανόηση του χώρου ξεκινά αποσπασματικά και σταδιακά, μέσα από το σώμα που κινείται, ισορροπεί, σταματά, ακούει και προσπαθεί να προσανατολιστεί. Πριν ο χώρος αποκτήσει κάποιο νόημα ή ερμηνεία, γίνεται πρώτα αισθητός.

Η ακοή βρίσκεται σε αυξημένη εγρήγορση, σε τέτοιου είδους αβέβαια και ανοιχτά περιβάλλοντα. Όχι επειδή υπερισχύει των άλλων αισθήσεων, αλλά επειδή το σώμα αναζητά συνεχώς ενδείξεις ασφάλειας. Όταν οι μορφές δεν είναι άμεσα αναγνώσιμες και το βάθος δεν μπορεί να εκτιμηθεί από τα μάτια, τα αυτιά φαίνεται να «ακούν περισσότερο», να καταγράφουν μεταβολές που δεν γίνονται αμέσως ορατές. Η αντίληψη των βημάτων, η επιστροφή της φωνής, οι ήχοι του νερού ή των ζώων, διακόπτουν τη σιωπή του λατομείου, αποκαλύπτοντας το βάθος και το μέγεθός του. Έτσι, το σώμα προσανατολίζεται και τοποθετείται μέσα στον χώρο.

Η εμπειρία του χώρου συγκροτείται μέσα από την ώσμωση των αισθήσεων. Στο εγκαταλελειμμένο λατομείο, η αντίληψη προκύπτει από τη συνεχή συνεργασία του σώματος με το περιβάλλον.⁴ Το βλέμμα, η αφή, η ακοή, η κίνηση και η ισορροπία λειτουργούν ταυτόχρονα, χωρίς ιεραρχία. Η κίνηση του σώματος, ο ήχος των βημάτων στο έδαφος, η αντίληψη της φωνής, η αίσθηση του κενού και της υγρασίας γίνονται βασικά μέσα προσανατολισμού. Ενισχύοντας αυτόν τον ισχυρισμό ο Juhani Pallasmaa σημειώνει ότι η όραση από μόνη της δεν αρκεί για να συλλάβει τον χώρο,

χωρίς τη συμβολή της αφής δεν μπορεί κανείς να αντιληφθεί το βάθος, την απόσταση ή την τρισδιάστατη υπόσταση του περιβάλλοντος, ούτε τη σχέση του χώρου με το σώμα που κινείται μέσα σε αυτόν.⁵ Η εμπειρία του χώρου συγκροτείται μέσα από ένα πολυαισθητηριακό συσχετισμό, όπου οι αισθήσεις αλληλοσυμπληρώνονται.

Η αντίληψη του χώρου συγκροτείται ως βιωματική κατάσταση, μέσα στην οποία το σώμα συμμετέχει και συσχετίζεται. «Βρισκόμαστε σε συνεχή διάλογο και αλληλεπίδραση με το περιβάλλον, σε τέτοιο βαθμό που είναι αδύνατο να αποσυνδέσουμε την εικόνα του Εαυτού από τη χωρική και καταστατική του ύπαρξη».⁶ Μέσα σε αυτή τη βιωματική κατάσταση επαναλαμβανόμενων επισκέψεων και συνεχούς κίνησης, ο χώρος διαφαίνεται από μια διαδικασία επαναλαμβανόμενης αισθητηριακής καταγραφής.⁷ Όστε να αποκαλυφθεί «[...] η απεικόνιση, η καταγραφή του χρόνου, του παρόντος και του παρελθόντος, του άμεσου και του μακρινού μελλοντικού, της επιθυμίας και του φανταστικού [...]»,⁸ του «τόπου». Μέσα σε μια συνεχή χωροχρονική μεταβολή διαδικασιών.

Σε αυτό το στάδιο, η ανάγνωση του χώρου παραμένει ανοιχτή και ασαφής. Αυτή ακριβώς η ασάφεια καθιστά το λατομείο πεδίο παρατήρησης μιας δυναμικής κατάστασης, όπου ανθρώπινα και μη ανθρώπινα ίχνη συνυπάρχουν χωρίς να συγκροτούν ακόμη ένα αναγνωρίσιμο σύστημα. Η εμπειρία προηγείται της ερμηνείας και θέτει το ερώτημα του πώς μπορεί ένας τέτοιος τόπος να περιγραφεί και να κατανοηθεί.

Εμπειρία και νοητική συγκρότηση

Μια εμπειρική ανάγνωση του χώρου δεν ολοκληρώνεται απλώς με την καταγραφή αισθήσεων. Η πρώτη εικόνα του τόπου συντίθεται σταδιακά από τη σωματική παρουσία και

την επανάληψη. Το σώμα προσπαθεί να κατανοεί και να οργανώνει τις μορφές, για να γίνει σταδιακά αντιληπτός ο χώρος ως μια ενιαία κατάσταση. Σε αυτή τη διαδικασία, η εμπειρία ανασυντίθεται νοητικά. Σχεδιάζεται νοητική μορφή σε ό,τι βιώνεται και αποσαφηνίζονται σχέσεις, όρια, πυκνώσεις και κενά, ώστε να γίνουν κατανοητές οι κατευθύνσεις και οι ρυθμοί. Η αντίληψη είναι μια ενεργή πράξη νοητικής σύνθεσης. Μέσα από την επανάληψη της κίνησης και της παρατήρησης, ο χώρος αρχίζει να αποκτά συνοχή και αναγνωριστικότητα.

Καθώς η εμπειρία στον χώρο εμπλουτίζεται, η αντίληψη αρχίζει να συνδέει τα επιμέρους στοιχεία του χώρου σε νοητικές μορφές. Η ψυχολογία της Gestalt αναλύει αυτή τη διαδικασία, περιγράφοντας πώς τα αισθητηριακά δεδομένα οργανώνονται και οδηγούν στη νοητική κατασκευή όλο πιο οικείων και κατανοητών σχημάτων.⁹ Μέσα από αυτή τη σύνθεση, ο χώρος παύει να είναι ένα σύνολο εντυπώσεων και αρχίζει να γίνεται αναγνώσιμος τόπος.

Η εμπειρική προσέγγιση ανοίγει τον δρόμο προς μια πιο συστηματική κατανόηση του χώρου. Η ανάγκη να οργανωθεί, να συσχετιστεί και να ερμηνευθεί αυτό που γίνεται αντιληπτό θέτει τα πρώτα ερωτήματα για τις δομές και τις λογικές που διαμορφώνουν το τοπίο πέρα από την άμεση ανθρώπινη εμπειρία.

ΤΟ ΟΡΙΟ ΤΟΥ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΥ

Διερευνητική ανάγνωση των στρωμάτων του λατομείου

Το λατομείο βρίσκεται στη λοφοσειρά που οριοθετεί την ανατολική πλευρά του λεκανοπεδίου των Ιωαννίνων. Η περιοχή χαρακτηρίζεται γεωλογικά από ασβεστολιθικούς σχηματισμούς που εκτείνονται χρονολογικά από την Ιουρασική περίοδο έως την Ηώκαινο εποχή¹⁰ (περίπου 180 έως 40 εκατομμύρια χρόνια πριν), γεγονός που καθιστά το πέτρωμα κατάλληλο για την εξόρυξη αδρανών υλικών. Κατά μήκος του άξονα ανατολής-δύσης, εκατέρωθεν της θέσης του λατομείου, εμφανίζονται καλλιεργήσιμες εκτάσεις.

Η ανάπτυξη του λατομείου ακολουθεί αυτόν τον άξονα, ευθυγραμμισμένη με τις δύο βασικές κλίσεις της λοφοσειράς: μία προς το λεκανοπέδιο των Ιωαννίνων (ανατολικά) και μία προς τα Γραμμενοχώρια (δυτικά). Η χωροθέτησή του στην κορυφογραμμή της λοφοσειράς συνδέεται με τη γεωμορφολογία και τη λογική πρόσβασης και εκμετάλλευσης του εδάφους. Όπως προκύπτει και από αεροφωτογραφίες προγενέστερες της εξόρυξης,¹¹ οι πρώιμες διανοίξεις και οι κινήσεις εντός του χώρου ακολουθούσαν σε μεγάλο βαθμό το φυσικό ανάγλυφο. Οι διαδρομές ήταν ανηφορικές και σταδιακά εξομαλύνονταν, μέχρι να γίνουν λειτουργικές.

Η μορφολογία του εδάφους επηρεάζει άμεσα και τη συμπεριφορά του νερού. Πριν από τη δημιουργία του λατομείου, η απορροή φαίνεται να ακολουθούσε πιο σαφείς και καθορισμένες γραμμές.¹² Μετά την εξορυκτική δραστηριότητα και ιδιαίτερα έπειτα από την εγκατάλειψη του χώρου, η ροή εμφανίζεται περισσότερο διακλαδωμένη. Αυτή η διαφοροποίηση είναι αποτέλεσμα των νέων τομών και των ανωμαλιών του αναγλύφου. Σε ορισμένα σημεία, μικρές τοπικές μεταβολές της μορφολογίας δεν επιτρέπουν την άμεση απορροή,

με αποτέλεσμα τη δημιουργία προσωρινών λιμναζόντων υδάτων που στη συνέχεια αποστραγγίζονται στο υπέδαφος.¹³ Το νερό, ακολουθώντας τη νοτιοδυτική κατεύθυνση, καταλήγει σε ένα οριακό εξορυκτικό σημείο, όπου ξεκινούν αλλουβιακές αποθέσεις.¹⁴

Από την ανατολική πλευρά της λοφοσειράς, όπου οι ανθρωπογενείς παρεμβάσεις είναι περιορισμένες, η απορροή του νερού ακολουθεί σχεδόν ανεμπόδιστα τη φυσική κλίση της πλαγιάς. Τα ίχνη της υδατικής ροής είναι εδώ ιδιαίτερα ευδιάκριτα. Το ανάγλυφο οργανώνεται σε ένα επαναλαμβανόμενο μοτίβο από μισγάγκιες, μέσω των οποίων το νερό κατευθύνεται προς τη λεκάνη των Ιωαννίνων, την τάφρο της Λαγκάτσας και τελικά τη λίμνη Παμβώτιδα. Στο παρελθόν, κυρίως κατά τους χειμερινούς μήνες, η λίμνη της περιοχής Λαγκάτσα λειτουργούσε ως ενδιάμεσος υδάτινος σχηματισμός, επικοινωνώντας με τη λίμνη Παμβώτιδα.¹⁵

Τα ασβεστολιθικά εδάφη της περιοχής χαρακτηρίζονται από περιορισμένη ικανότητα συγκράτησης νερού, στοιχείο που επηρεάζει άμεσα τη βλάστηση. Η φυτική κάλυψη αποτελείται κυρίως από χαμηλούς θάμνους και ποώδη φυτά, τα οποία αναπτύσσονται σε σχισμές βράχων, σάρες και φτωχά εδάφη.¹⁶ Στα σημεία όπου η υδατική διάβρωση είναι εντονότερη παρατηρείται αυξημένη ανάπτυξη βλάστησης· όταν αυτό το φαινόμενο αποκτά διάρκεια και ένταση, μπορεί να συγκροτήσει μικρής κλίμακας οικοσυστήματα με χαρακτηριστικά δασικού σχηματισμού.

Οι μισγάγκιες λειτουργούν ως φυσικοί συλλέκτες υγρασίας. Τα βόρεια τμήματά τους δέχονται περιορισμένη ηλιακή ακτινοβολία, διατηρούν μεγαλύτερα επίπεδα υγρασίας και παρουσιάζουν εντονότερη βλάστηση. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που θα μπορούσε να εμφανιστεί και εντός

των ορίων της εξορυκτικής περιοχής του λατομείου, εφόσον οι μορφολογικές συνθήκες το επιτρέψουν.

Η θέση του λατομείου, σε ένα από τα υψηλότερα σημεία της λοφοσειράς, παρουσιάζει και ιδιαίτερο ιστορικό και πολιτιστικό ενδιαφέρον. Στον γεωλογικό χάρτη Ιωαννίνων (1967) του Ινστιτούτου Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών,¹⁷ η περιοχή αναφέρεται ως «Πυργοζότι», τοπωνύμιο που παραπέμπει σε τόπο παρατηρητηρίου, οχυρού ή πύργου. Ακριβώς βόρεια του λατομείου σώζεται ερείπιο οθωμανικού οχυρού – ένα στοιχείο που ενισχύει την ερμηνεία της ονομασίας, είτε ως προϋπάρχουσα είτε ως μεταγενέστερη του οχυρού. Η περιοχή Πυργοζότι εντάσσεται σε έναν ευρύτερο «διάδρομο» αντίστοιχων θέσεων κατά μήκος της κορυφογραμμής, με γειτονικές τοποθεσίες όπως ο «Ψηλός Πύργος» και το «Χιτζιρέλου».

Η χωροθέτηση του οχυρού είναι στρατηγική, καθώς η λοφοσειρά αποτελεί την ηπιότερη δίοδο μεταξύ της πεδιάδας και των δυτικών ορεινών περιοχών. Ο «διάδρομος» στον οποίο εντάσσεται, επιτρέπει οπτική σύνδεση μεταξύ της πόλης και των ορεινών όγκων,¹⁸ ενώ παράλληλα η σύσταση του εδάφους ευνοεί την άμεση εξόρυξη λίθου για τις ανάγκες κατασκευής. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και τα μικρής κλίμακας λατομεία (ή «μάντρες») που στο παρελθόν ήταν έντονο φαινόμενο στην περιοχή.¹⁹ Όπως προκύπτει και από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων των Μαρμάρων, στο ευρύτερο τοπίο υπήρχαν διάσπαρτες τέτοιες εξορυκτικές θέσεις, τα ίχνη των οποίων παραμένουν ακόμη ευδιάκριτα στα περίχωρα του εγκαταλελειμμένου λατομείου.

Η κυρία Χριστίνα, κάτοικος του χωριού των Μαρμάρων μου αφηγείται:

Άμα πας παραπέρα ή προς τα κει, έχει παντού. Παντού έχει τέτοια μικρά-μικρά, μάντρες, και αυτά τα Τούρκικα. [...] Οι παλιοί σκάβανε με τους λοστούς και μ' αυτά, δεν είχαν μηχανήματα, ξέραν πού θα βρουν πέτρα. Δούλευε ο κόσμος σκληρά.

Μέσα από αυτή την καταγραφή συγκροτείται μια πρώτη εικόνα των λειτουργικών σχέσεων που διέπουν το λατομείο. Αρχίζει να εμφανίζεται ως χώρος όπου γεωλογία, μορφολογία, νερό, βλάστηση και ανθρώπινες παρεμβάσεις συνυπάρχουν και αλληλοεπηρεάζονται.

Το λατομείο ως μάρτυρας εργαλειακής διαχείρισης

Το εγκαταλελειμμένο λατομείο εμφανίζεται ως ίχνος μιας συγκεκριμένης σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση. Αν το λατομείο δεν θεωρηθεί απλώς ένα πρόβλημα προς διόρθωση ή αποκατάσταση, τότε τι είναι αυτό που πραγματικά μαρτυρά; Το ερώτημα αυτό μετατοπίζει το ενδιαφέρον από το «τι πρέπει να γίνει» στο «τι έχει ήδη συμβεί».

Η ύπαρξη του κάποτε ενεργού λατομείου προϋποθέτει μια εργαλειακή ανάγνωση του τοπίου. Η γεωλογία δεν γίνεται αντιληπτή ως ιστορία ή ως διαδικασία μεγάλης χρονικής κλίμακας, αλλά ως απόθεμα ύλης. Η κλίση δεν είναι μορφολογικό χαρακτηριστικό, αλλά τεχνικό εμπόδιο προς εξομάλυνση. Το νερό δεν νοείται ως δυναμικό σύστημα, αλλά ως παράγοντας που πρέπει να απομακρυνθεί ή να ελεγχθεί. Δηλαδή, το τοπίο γίνεται σύνολο παραμέτρων προς διαχείριση.

Σε αυτό το σημείο, η σκέψη του Ian McHarg βοηθά να κατανοήσουμε το υπόβαθρο αυτής της λογικής. Στο κεφάλαιο «The Plight» του *Design with Nature*, ο McHarg περιγράφει τη νεωτερική συνθήκη ως αποτέλεσμα ενός βαθύ διαχωρισμού ανθρώπου και φύσης, όπου ο άνθρωπος τοποθετείται εκτός και πάνω από τα φυσικά συστήματα, με στόχο τον έλεγχο και την ορθολογική τους οργάνωση.²⁰ Παρότι επιχειρεί να θεραπεύσει αυτόν τον διαχωρισμό μέσω της οικολογικής γνώσης, παραμένει εντός ενός πλαισίου όπου η φύση γίνεται κατανοητή κυρίως ως αντικείμενο αξιολόγησης και βελτιστοποίησης.

Το λατομείο αποτελεί ακραία αλλά καθαρή υλοποίηση αυτής της στάσης. Είναι ένα τοπίο που σχεδιάστηκε εξ αρχής για να εξαντληθεί. Η λογική εξαγωγής αποκτά χωρική έκφραση μέσα από τομές, αποθέσεις, βαθμίδες και προσβάσεις. Το λατομείο λειτουργεί ως μάρτυρας εργαλειακής διαχείρισης, δείχνοντας πώς η φύση μετατρέπεται σε πόρο και πώς ο σχεδιασμός οργανώνεται γύρω από τη μέγιστη δυνατή απόδοση.

Η εγκατάλειψη του χώρου καθιστά αυτή τη λογική πιο ορατή. Όταν η εξορυκτική δραστηριότητα τελειώνει, οι κατασκευασμένες μορφές παραμένουν, όμως ο ανθρώπινος συντονισμός χάνεται. Η απουσία του ελέγχου οδηγεί στην έκφραση της «ανεξέλεγκτης» ροής των διαδικασιών. Το νερό επανεμφανίζεται απρόβλεπτα, η βλάστηση εγκαθίσταται σε ρωγμές και πρηνή, και ο χρόνος αρχίζει να δρα χωρίς σενάριο. Το λατομείο αποκαλύπτει τα όρια της εργαλειακής διαχείρισης που το παρήγαγε, χωρίς να «επιστρέφει» σε μια φυσική κατάσταση.

Στη φάση της εγκατάλειψης, εμφανίζονται και νέες πρακτικές που συνεχίζουν την ίδια λογική. Η απόρριψη μπαζών μέσα στο λατομείο, συχνά οργανωμένη σε

συγκεκριμένα σημεία, δείχνει πώς ο χώρος εξακολουθεί να λειτουργεί ως «δοχείο» απόθεσης, ως τόπος όπου, ό,τι περισσεύει μπορεί να απορριφθεί ή ακόμη και να εξαϊλωθεί μέσω καύσης. Το λατομείο αλλάζει ρόλο, από τόπο εξαγωγής σε τόπο απόθεσης, διατηρώντας τον ίδιο εργαλειακό χαρακτήρα.

Πέρα από οικολογικό πρόβλημα, το λατομείο μπορεί να διαβαστεί ως αρχείο μιας συγκεκριμένης κοσμοαντίληψης. Δεν μιλά μόνο για εξόρυξη, αλλά για έναν τρόπο σκέψης που αντιμετωπίζει το τοπίο ως κάτι που μπορεί να αναλυθεί, να ελεγχθεί και τελικά να εξαντληθεί, με τα συμπτώματα αυτής της στάσης να αποκαλύπτονται όταν εγκαταλείπεται.

Το λειτουργικό σύστημα και τα όρια του

Η ανάγνωση του λατομείου αποκλειστικά μέσα από διαφορετικά στρώματα πληροφοριών είναι μέρος μιας ευρύτερης λογικής που αντιμετωπίζει τη φύση ως πεδίο ανάλυσης, στο οποίο τα φαινόμενα μπορούν να περιγραφούν, να συγκριθούν και να οργανωθούν. Ο Ian McHarg στο έργο του προτείνει ότι η περιοχή μελέτης πρέπει πρώτα να περιγραφεί ως σύνολο φαινομένων και διεργασιών, και στη συνέχεια, να ανασυσταθεί σε ένα σύστημα αξιών, από το οποίο προκύπτουν εγγενώς οι κατάλληλες χρήσεις γης. Ο ίδιος γράφει ότι:

Η περιοχή πρέπει να περιγραφεί: ως φαινόμενα, ως διαδικασία, ανασυσταμένη σε ένα σύστημα αξιών από το οποίο μπορούν να προσδιοριστούν μοναδικές και πολλαπλές, εγγενώς κατάλληλες χρήσεις γης.²¹

Η σκέψη αυτή αποκτά μεθοδολογική μορφή μέσω της «ανάλυσης καταλληλότητας» (suitability analysis). Στην

περίπτωση της λεκάνης απορροής του ποταμού Potomac, διαφορετικά στρώματα πληροφορίας (γεωλογία, υδρολογία, εδάφη, κλίσεις κ.ά.) επικαλύπτονται ώστε να αναδειχθούν χωρικές ζώνες καταλληλότητας για συγκεκριμένες χρήσεις.²² Με αυτόν τον τρόπο το τοπίο προσεγγίζεται ως ένα αναγνώσιμο και σε μεγάλο βαθμό προβλέψιμο σύστημα, που συνεπάγεται ορθολογικές σχεδιαστικές αποφάσεις.

Ο James Corner επισημαίνει ότι αυτή η προσέγγιση ενσωματώνει μια νεωτερική αντίληψη της επιστήμης, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος θεωρείται πλήρως αναλύσιμος και άρα ελέγξιμος. Η ανάλυση καταλληλότητας προσφέρει ένα αίσθημα ασφάλειας, αλλά συχνά καταλήγει να αντιμετωπίζει το τοπίο ως στατικό υπόβαθρο. Σε αυτό το υπόβαθρο εφαρμόζονται διορθωτικές παρεμβάσεις, παραβλέποντας τη χρονικότητα και τη δημιουργική αβεβαιότητα των οικολογικών διαδικασιών.²³

Χαρακτηριστικό παράδειγμα των ορίων αυτής της προσέγγισης είναι το Biosphere II. Παρά τον εξαντλητικό επιστημονικό σχεδιασμό του και τον πλήρη έλεγχο των περιβαλλοντικών παραμέτρων, το τεχνητό αυτό οικοσύστημα στην Αριζόνα αδυνατούσε να προβλέψει και να σταθεροποιήσει σύνθετες οικολογικές σχέσεις. Ενδεικτικά, κατά τη διάρκεια του πρώτου πειράματος (1991–1993), οι γεωργικές καλλιέργειες παρουσίασαν καθυστερημένη άνθιση και μειωμένες αποδόσεις. Αυτό συνέβη παρά τον έλεγχο των βασικών περιβαλλοντικών παραμέτρων, γεγονός που καταδεικνύει τη δυσκολία πρόβλεψης της φυτικής συμπεριφοράς σε κλειστά οικοσυστήματα.²⁴ Το φαινόμενο αυτό μπορεί να ερμηνευθεί με βάση το ότι τα φυτά δεν ανταποκρίνονται αποκλειστικά σε σταθερές μέσες τιμές, αλλά σε φυσικές διακυμάνσεις και ερεθίσματα, τα οποία στο Biosphere II εξομαλύνονταν ή απουσίαζαν.

Το παράδειγμα αυτό δείχνει ότι η οικολογία απαιτεί μια προσέγγιση που να αποδέχεται τη μεταβολή και την αβεβαιότητα.

Οπότε η σκέψη του McHarg παραμένει κρίσιμη για την κατανόηση του τοπίου ως λειτουργικού συστήματος. Ωστόσο, εμφανίζεται ανεπαρκής όταν το τοπίο ιδωθεί ως ζωντανή διαδικασία και όχι ως σταθερή δομή. Αυτή η ένταση μεταξύ ανάλυσης και διαδικασίας γίνεται ιδιαίτερα αισθητή σε τοπία όπως το εγκαταλελειμμένο λατομείο, όπου η ανθρώπινη επέμβαση δεν οδηγεί σε τελική ισορροπία, αλλά σε συνεχή αναδιαμόρφωση του χώρου μέσα στον χρόνο. Το ερώτημα που προκύπτει είναι πώς ο χρόνος και η αποσύνθεση συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση του χώρου.

Έννοιες και γλώσσα

Η προσέγγιση του τοπίου ως λειτουργικού συστήματος, όπως παρουσιάστηκε μέσα από τη σκέψη του McHarg, αντιμετωπίζει το τοπίο ως κάτι που έχει παρεκκλίνει από μια «σωστή» κατάσταση και χρειάζεται αποκατάσταση ή επαναφορά σε μια υποτιθέμενη ισορροπία. Η φύση και οι εκφράσεις της περιγράφονται ως λειτουργίες, που είναι ελέγξιμες, σταθεροποιήσιμες, κατάλληλες και μη. Πρόκειται για διατυπώσεις που χρησιμοποιούνται για να περιγράψουν μια φύση προβλέψιμη και στατική. Η γλώσσα της «καταλληλότητας» και της αποκατάστασης δυσκολεύεται να περιγράψει έναν χώρο που βρίσκεται διαρκώς σε μετάβαση, χωρίς σαφές τέλος.

Το λατομείο βρίσκεται σε μια ακατάληκτη κατάσταση, στην οποία δεν είναι ούτε καθαρά φυσικό ούτε καθαρά τεχνητό, ούτε ενεργό ούτε ολοκληρωμένο ερείπιο. Η περιγραφή του αρχίζει να διαμορφώνεται μέσα από ένα διαφορετικό λεξιλόγιο. Ένα λεξιλόγιο που κατανοεί την επιτελεστικότητα

και τη μεταβολή του τοπίου. Ως εξελισσόμενο πεδίο, με πολλαπλές καταστάσεις ισορροπίας, και την αβεβαιότητα ως ποιότητα, η οποία μετακινεί την ανάγνωση από το τελικό αποτέλεσμα στις παροντικές διαδικασίες. Η φύση αντιμετωπίζεται ως σύνολο καταστάσεων που συνυπάρχουν και αλλάζουν στον χρόνο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η αβεβαιότητα αναδεικνύεται σε βασικό χαρακτηριστικό των οικολογικών διεργασιών.

Η σημασία αυτής της γλωσσικής μετατόπισης βρίσκει τις βάσεις της στην έννοια του λόγου, όπως διαμορφώνεται στη σκέψη του Αριστοτέλη και επανερμηνεύεται από τον James Corner. Όπως σημειώνει,

Το πιο σημαντικό γεγονός από όλα για τον Αριστοτέλη [...] αποτέλεσε τη βάση της ελληνικής διατύπωσης της λέξης λόγος, η οποία αναφερόταν στη “φυσική” συμμετρία του νου και της Φύσης και στη σφυρηλάτηση αυτής της σχέσης μέσω της γλώσσας.²⁵

Αυτή η αλλαγή στη γλώσσα και στον τρόπο σκέψης μετατοπίζει και το πώς αντιλαμβανόμαστε τη θέση του ανθρώπου μέσα στο τοπίο. Η «συντηρητική διαχείριση»²⁶ περιορίζεται, καθώς βασίζεται σε ένα λεξιλόγιο που αδυνατεί να προσεγγίσει το τοπίο ως μια δυναμική και διαρκώς μεταβαλλόμενη διαδικασία, μέσα στην οποία ο άνθρωπος εμπλέκεται. Όπως σημειώνει ο Robert Pogue Harrison, «δεν ζούμε στη φύση αλλά στη σχέση με τη φύση».²⁷ Το λατομείο προσεγγίζεται πλέον ως χώρος όπου ανθρώπινες παρεμβάσεις, φυσικές διεργασίες και χρονικές μεταβολές συνυπάρχουν και αλληλοεπηρεάζονται. Η έμφαση μετατοπίζεται από τη διαχείριση στοιχείων στη σχέση μεταξύ τους.

ΑΝΑΔΙΑΤΥΠΩΣΗ

Δεν υπήρξαμε ποτέ διαχωρισμένοι (actants)

Ο Bruno Latour στο *We Have Never Been Modern* υποστηρίζει ότι ο κόσμος σχηματίζεται μέσω συνεχών αλληλεπιδράσεων ανθρώπινων και μη ανθρώπινων στοιχείων, χωρίς σαφή όρια μεταξύ τους. Στη βάση του ότι ο διαχωρισμός φύσης και πολιτισμού δεν περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί ο κόσμος, παρά μια θεωρητική κατασκευή της νεωτερικότητας.²⁸ Η ροή των διαδικασιών αφορά τους πολλαπλούς συσχετισμούς ανθρώπινων και μη ανθρώπινων δράσεων. Στο έργο του, η δράση νοείται ως αποτέλεσμα σχέσεων ανάμεσα σε πολλούς δρώντες (actants), όπου υλικά, τεχνικά αντικείμενα, σώματα και περιβαλλοντικές συνθήκες συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση των εξελίξεων.²⁹

Ο Latour περιγράφει τη δράση ως κάτι που αναδύεται μέσα από σχέσεις και όχι ως ιδιότητα ενός αυτόνομου υποκειμένου.³⁰ Η ανθρώπινη πρόθεση παραμένει παρούσα ως μέρος των φαινομένων. Η δράση διαμορφώνεται μέσα από δίκτυα, στα οποία συνυπάρχουν υλικά στοιχεία, φυσικές διεργασίες, τεχνικές υποδομές και ανθρώπινες πρακτικές. Όπως σημειώνει, «η δράση δεν είναι ιδιοκτησία των ανθρώπων, αλλά ενός συνόλου δρώντων σε συσχέτιση».³¹ Ένα στοιχείο αποκτά τον χαρακτήρα του δρώντος όταν η αφαίρεσή του θα μεταβάλλει ριζικά την εξέλιξη μιας κατάστασης.³² Δρα μέσα από τη συμμετοχή στη διαμόρφωση των συνθηκών που έπονται — μέσα από τις σχέσεις του με άλλα στοιχεία.

Έτσι και στο λατομείο, ο χώρος διαδραματίζεται μαζί και μέσα από τις δράσεις που τον συγκροτούν. Η στρώματογραφία³³ καθορίζει τα σημεία των τομών, η βαρύτητα οργανώνει την κίνηση και την απόθεση των υλικών, το νερό επηρεάζει τη σταθερότητα των πρανών και την πρόσβαση και τα μηχανήματα επιβάλλουν

συγκεκριμένες χωρικές συνθήκες μέσα από το βάρος και τη φθορά τους. Η «δράση» κατανέμεται σε πολλούς δρώντες και το ανθρώπινο σώμα κινείται και εργάζεται εντός των παραμέτρων που φέρει κάθε χρονική συνθήκη.

Ανεστραμμένο ερείπιο σε άλλη φάση σχέσεων.

Ο Robert Smithson στο κείμενο *A Tour of the Monuments of Passaic, New Jersey* περιγράφει μια περιήγηση σε υποδομές και εργοτάξια μιας προαστιακής περιοχής, τα οποία ονομάζει ειρωνικά «μνημεία». Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζονται ως μορφές που μοιάζουν παρωχημένες ήδη από τη στιγμή της κατασκευής τους. Μορφές που δεν προκύπτουν από τη φθορά ενός παρελθόντος μεγαλείου, αλλά ενσωματώνουν εξαρχής χαρακτηριστικά αποσύνθεσης. Ο Smithson χρησιμοποιεί τον όρο «ruins in reverse» για να περιγράψει «το αντίθετο του 'ρομαντικού' ερείπιου, επειδή τα κτίρια δεν καταρρέουν μετά την κατασκευή τους, αλλά μάλλον καταρρέουν πριν κατασκευαστούν».³⁴

Στα «παραδοσιακά» ερείπια, προηγείται μια περίοδος ολοκλήρωσης που ακολουθείται από φθορά. Το λατομείο, όμως, είναι ερείπιο εξαρχής. Η ίδια η διαδικασία της εξόρυξης (έκρηξη, θραύση, αποκόλληση, μετακίνηση και απόθεση) παράγει μορφές που φέρουν εγγενώς τα χαρακτηριστικά της παρακμής. Η αποδόμηση είναι δομικό στοιχείο της κατασκευής.

Μετά τη διακοπή της εξορυκτικής δραστηριότητας το σκηνικό της παρακμής παραμένει, ενώ οι «δράσεις» εισέρχονται σε μια νέα φάση. Οι ανθρώπινες παρεμβάσεις μειώνονται και οι διεργασίες συνεχίζονται χωρίς «κεντρικό συντονισμό». Οι εκρήξεις των φουρνέλων αντικαθίστανται από αποθέσεις μπαζών, η οργανωμένη εξόρυξη από άτυπες χρήσεις και η τεχνική παρέμβαση από φυσικές και υλικές μεταβολές.

Το λατομείο παραμένει σε μια διαρκή κατάσταση μετάβασης.

Η παρουσία των τεχνικών υποδομών και των μηχανημάτων που παραμένουν στον χώρο έχει συνέπειες ακόμη και χωρίς λειτουργική χρήση. Η μάζα τους κατευθύνει τη ροή του νερού, ενώ η διάβρωση και η αποσύνθεσή τους μεταβάλλουν τις τοπικές συνθήκες του εδάφους. Εξακολουθούν να επηρεάζουν τη συμπεριφορά του τοπίου ακόμη και χωρίς λειτουργία.

Το νερό επανακαθορίζει τις διαδρομές του με βάση τη νέα μορφολογία που έχει προκύψει από τις τομές, τις καταρρεύσεις, τις αποθέσεις, τις άτυπες ανθρώπινες και μη ανθρώπινες κινήσεις (διασχίσεις, προσωρινές χρήσεις) που παρεμβαίνουν σε αυτές τις ροές, ενισχύοντάς ή εκτρέποντάς τις τελευταίες.

Η απόρριψη υλικών (σκουπίδια, μπάζα, χόρτα κ.λπ.) δημιουργεί νέα στρώματα με διαφορετικές ιδιότητες, επηρεάζοντας τη συγκράτηση υγρασίας και τη θερμοκρασία της επιφάνειας. Οι καύσεις τους μεταβάλλουν περαιτέρω τη σύσταση των υλικών και τις επόμενες φάσεις διάβρωσης και βλάστησης.

Οι αποθέσεις άμμου και χαλικιών από την εξορυκτική λειτουργία συγκροτούν νέα στρώματα εδάφους. Η συμπίεσή τους και η υγρασία οδηγούν στη δημιουργία συσσωματωμάτων. Νέες στερεές μορφές σχηματίζονται, που παραπέμπουν σε έναν «νέο βράχο» με χαρακτηριστικά κροκαλοπαγούς πετρώματος. Υλικά διαφορετικής προέλευσης συγκολλώνται μέσα στον χρόνο, σχηματίζοντας μια νέα γεωλογική κατάσταση, η οποία δεν ανήκει ούτε στη φυσική προϊστορία του τόπου ούτε στη φάση της ανθρώπινης εξόρυξης. Πρόκειται για μορφές που προκύπτουν από τη διασταύρωση παρελθοντικών ανθρώπινων πρακτικών και μεταγενέστερων φυσικών διεργασιών.

Το εγκαταλελειμμένο λατομείο λειτουργεί, έτσι, ως χώρος όπου οι σχέσεις συνεχίζουν να παράγουν μεταβολές. Ως «ανεστραμμένο ερείπιο», όπου η εγκατάλειψη του απλώς μετατοπίζει τον τρόπο με τον οποίο η αποσύνθεση, ο χρόνος και οι νέες πρακτικές εγγράφονται στον χώρο. Παραμένει ενεργό πεδίο διεργασιών, όπου οι συνδέσεις ανασχηματίζονται διαρκώς. Υλικό τεκμήριο αυτής της συνθήκης αποτελεί το «θραύσμα» που βρέθηκε στο εσωτερικό ενός κτιρίου του εγκαταλελειμμένου λατομείου. Ένα συσσωμάτωμα που συγκεντρώνει κομμάτια διαφορετικής προέλευσης και χρονικότητας, τα οποία συμπλέκονται αποτυπώνοντας τη σύμπτωση πολλών σχέσεων.

Το «θραύσμα» βρέθηκε σε κτίριο γραφείων του λατομείου, μέσα σε ντουλάπι ανάμεσα σε παλιά έγγραφα. Αποτελείται από ασβεστόλιθο, καφέ ιζηματογενές υλικό με οξειδία σιδήρου, χώμα, ίχνη ζωής (οστό) και ανθρώπινης μετακίνησης.

Εύρεση 27.11.2023

ΠΛΑΙΣΙΟ ΡΥΘΜΙΣΗΣ

Όταν το τοπίο προσεγγίζεται ως πεδίο διεργασιών, σχέσεων και χρονικών μεταβολών, ο ρόλος του σχεδιασμού συνίσταται στη συγκρότηση συνθηκών. Ο σχεδιασμός οργανώνει το πλαίσιο μέσα στο οποίο οι υφιστάμενες διεργασίες μπορούν να συνεχίσουν και να μετασχηματιστούν. Στη θεωρητική σκέψη του James Corner, η σχεδιαστική πράξη εστιάζει στη ρύθμιση των χωρικών και οικολογικών συνθηκών, μέσα στις οποίες αυτές οι σχέσεις μπορούν να αναπτυχθούν.³⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, ο σχεδιασμός λειτουργεί ως διαδικασία που οργανώνει, χωρίς να επιδιώκει την ολοκλήρωση του τοπίου σε μια σκηνοθετημένη, στατική εικόνα, καθώς η αβεβαιότητα, ο χρόνος και οι μεταβολές είναι συστατικά στοιχεία του ίδιου του σχεδιασμού.

Το διαμορφωμένο πάρκο Duisburg-Nord, έργο του Peter Latz, σε πρώην βιομηχανική περιοχή της κοιλάδας του Ρήνου, αφομοιώνει αυτήν τη σχεδιαστική στάση. Το πάρκο αναπτύχθηκε πάνω σε ένα βιομηχανικό τοπίο, το οποίο περιλάμβανε υψικαμίλους, σιδηροδρομικές υποδομές, σωρούς σκωρίας, μολυσμένα εδάφη και τεχνητές διαδρομές νερού. Αντί να απομακρυνθούν τα βιομηχανικά κατάλοιπα, εντάχθηκαν στη χωρική και οικολογική λειτουργία του πάρκου. Οι υφιστάμενες κατασκευές παρέμειναν ενεργές, συνεχίζοντας τη ροή τους, ως φορείς νέων χρήσεων και εμπειριών. Ενώ τα εδάφη επιβαρυνμένα από σκωρία, στάχτη και υπολείμματα άνθρακα, αξιοποιήθηκαν ως υπόστρωμα για την ανάπτυξη μιας βλάστησης που αντανάκλα τη βιομηχανική ιστορία του τόπου.³⁶

Όπως αναφέρει ο ίδιος ο Latz σε διάλεξή του το 2004:

Το πάρκο δεν είναι πάρκο με την κοινή έννοια [...] Σύμφωνα με την κατάστασή του ανάμεσα σε χαοτικά συγκροτήματα

και γραμμές υποδομής, εμφανίζεται ως μια σχισμένη μορφή με πολλές διαφορετικές πτυχές.³⁷

Αυτή η διατύπωση αποτυπώνει με σαφήνεια τη λογική του πλαισίου ρύθμισης. Η παρέμβαση συμμετέχει στις οικολογικές και κοινωνικές διεργασίες και επιτρέπει στον χώρο να διατηρεί τις ασυνέχειες και τις πολλαπλές χρονικότητες του. Το παράδειγμα του πάρκου δείχνει πώς η παρέμβαση σε έναν χώρο με έντονο βιομηχανικό παρελθόν, επιτρέπει στο τοπίο να μείνει ανοιχτό σε μεταβολές.

Αντίστοιχα, το εγκαταλελειμμένο λατομείο μπορεί να ιδωθεί ως τόπος όπου ο σχεδιασμός καλείται να λειτουργήσει υποστηρικτικά. Να αναγνωρίσει τις υφιστάμενες σχέσεις, να οργανώσει τις συνθήκες συνέχισής τους και να επιτρέψει στον χρόνο να παραμείνει ενεργός παράγοντας του τοπίου.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Αφετηρία της ανάγνωσης του λατομείου υπήρξε η εμπειρία. Η κατανόηση του χώρου ξεκίνησε από το σώμα και την ώσμωση των αισθήσεων. Έπειτα, η νοητική συγκρότηση των αποσπασματικών ερεθισμάτων δημιούργησε την ανάγκη να οργανωθεί, να συσχετιστεί και να ερμηνευθεί αυτό που γίνεται αντιληπτό. Το λατομείο αποτέλεσε ένα ακραίο παράδειγμα χωρικής έκφρασης που, στην πρώτη ανάγνωση, έμοιαζε παγωμένη στον χρόνο. Σε αυτή την ανάγνωση, τα ίχνη της παρέμβασης στο φυσικό τοπίο είναι τόσο έντονα, που δυσκολεύουν την άμεση κατανόησή του ως ενός πεδίου που ρέει. Αυτή η αντίθεση μεταξύ παύσης και μεταβολής, συσχέτισης και ασυνέχειας, οδηγεί στη σταδιακή εμβάθυνση και ανατροπή της φαινομενικής του αμεταβλητότητας. Η εμπειρία αποτελεί το πρώτο επίπεδο πρόσβασης στην κατανόηση του χώρου ως πλέγμα σχέσεων που αποκαλύπτεται μέσα στον χρόνο, δημιουργώντας ταυτόχρονα την ανάγκη για αναλυτικά εργαλεία που επιτρέπουν την περαιτέρω διερεύνησή του.

Η διάρρηξη του πλέγματος σχέσεων μέσα από διαφορετικά επίπεδα πληροφοριών επιτρέπει την εστίαση σε επιμέρους διεργασίες και τη μερική κατανόηση των υλικών και χωρικών λογικών που συγκροτούν τον τόπο. Ωστόσο, όταν λειτουργούν ως αυτοτελής τρόπος ανάγνωσης, η περιγραφή του τοπίου παγώνει. Η χρονικότητα, η ασυνέχεια και η αταξία των δράσεων που το διαμορφώνουν δυσκολεύονται να ενσωματωθούν.

Στο λατομείο, το φυσικό και το τεχνητό, το παρελθοντικό και το παροντικό δεν συγκροτούν διακριτές κατηγορίες. Τα δρώντα συνυπάρχουν και επαναπροσδιορίζουν διαρκώς τις μεταξύ τους σχέσεις. Το τοπίο λειτουργεί ως συνεχής ανασχηματισμός, όπου οι δράσεις κατανέμονται και οι μορφές μεταβάλλονται χωρίς τελική σταθεροποίηση.

Μέσα σε αυτή τη κατάσταση, η έννοια του «άγριου», όπως διατυπώνεται στη σκέψη του James Corner, περιγράφει εκείνο που παραμένει αβέβαιο, ασυνεχές και απρόβλεπτο-διεργασίες που δεν έχουν ακόμη εκφραστεί και δεν μπορούν να προβλεφθούν εκ των προτέρων. Η πλήρης περιγραφή και ερμηνεία του τοπίου «οδηγεί στην εξημέρωση όλων όσων είναι γνήσια άγρια, αυτοπροσδιοριζόμενα και ελεύθερα».³⁸ Η αναγνώριση αυτής της συνθήκης αφορά τον τρόπο με τον οποίο παρεμβαίνουμε στον χώρο, αλλά πρωτίστως τον τρόπο με τον οποίο τον περιγράφουμε.

Σε αυτό το σημείο, ο λόγος μπορεί να υποχωρήσει: η περιγραφή φτάνει στο όριό της. Το 1914, ο Fernando Pessoa, γράφοντας ως ετερώνυμος Alberto Caeiro στο έργο *Ο βοσκός των προβάτων*, διατυπώνει μια στάση απέναντι στη φύση και την περιγραφή της:

Κατάλαβα ότι φύση δεν υπάρχει.
Ναι, φύση δεν υπάρχει.
Μόνο λόφοι, κοιλάδες, πεδιάδες,
Δέντρα, λουλούδια, χόρτα,
Ποτάμια και πέτρες,
Αλλ' όχι ένα σύνολο, που όλα σ' αυτό ανήκουν,
Ένα πραγματικό, αληθινό σύνολο.
Πρόκειται για αρρώστια του νου μας.

Η φύση κομμάτια είναι ασύνδετα.
Ιδού το μυστήριο που
Όλοι συζητάνε.³⁹

Αναστοχαστικά, η φωνή του Pessoa στρέφεται προς την ασυνέχεια. Η υπενθύμιση ότι «η φύση κομμάτια είναι ασύνδετα» θέτει την περιγραφή σε διαρκή εγρήγορση. Κάθε προσπάθεια να περιγραφεί ο κόσμος συγκροτεί αναπόφευκτα

μια τάξη, χωρίς η τάξη αυτή να ταυτίζεται με τον κόσμο. Το λατομείο, όπως και το τοπίο γενικότερα, προηγείται του λόγου που το περιγράφει και των εννοιών που το οργανώνουν. Παραμένει ανοιχτό, χωρίς να εξαντλείται σε καμία περιγραφή ή τελική μεταβολή του.

16.11.2023 — Φωτ.:
Αχιλλέας Διαμάντης, π.α.

Από το βάθος ακούσαμε τον ήχο μιας εξάτμισης, ώσπου ήρθε προς το μέρος μας και μας ρώτησε αν είχαμε δει ένα μωσχάριφ που είχε χάσει. Τότε θυμήθηκα εκείνη την ιστορία που μου έλεγε ο κύριος Νίκος, στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, δίπλα από το λατομείο. Για έναν στρατιώτη που κάποτε έμενε εκεί, μασκαρευόταν σε βοσκό και περιπλανιόταν για να κατασκοπεύει τα αντίπαλα στρατόπεδα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι ιδέες αυτές αντλούνται από το έργο του Bruno Latour *We Have Never Been Modern*, όπου αμφισβητείται ο διαχωρισμός φύσης και κοινωνίας και προτείνεται η κατανόηση του κόσμου ως δικτύου σχέσεων και δρώντων. Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, αγγλ. μτφρ. Catherine Porter (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993).
2. Η αντίληψη του τοπίου ως ενεργού και παραγωγικού φορέα βασίζεται στη θέση του James Corner στο κείμενο «Ecology and Landscape as Agents of Creativity», όπου η οικολογία και το τοπίο προσεγγίζονται ως δημιουργικές και ανοιχτές διεργασίες. James Corner, *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999), «Ecology and Landscape as Agents of Creativity», 80–108.
3. Peter Latz, διάλεξη 2004, όπως παρατίθεται στο “Landschaftspark Duisburg Nord – Duisburg, Germany”. *eScholarship* (University of California), 7.
4. Juhani Pallasmaa, *Τα μάτια του δέρματος* (Αθήνα: ΠΕΚ, 2022), μέρος δεύτερο, ειδικά στο «Το σώμα στο επίκεντρο», 66.
5. Στο ίδιο, ειδικά στο «Πολυ-αισθητηριακή εμπειρία», 68–69.
6. Στο ίδιο, μέρος δεύτερο, ειδικά στο «Σωματική ταύτιση», 101.
7. Στο ίδιο, μέρος δεύτερο, ειδικά στο «Ησυχία, χρόνος, μοναξιά», 82.
8. Δημήτρης Φατούρος, «Η πολλαπλότητα του τόπου», στο *Τόπος Τοπίο* (Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα, 2018), 250.
9. Pallasmaa, *Τα μάτια του δέρματος*, μέρος δεύτερο, ειδικά στο «Πολυ-αισθητηριακή εμπειρία», 69.
10. Απόστολος Κατσίκης, «Η λίμνη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά 30*. Οι πληροφορίες αφορούν τον γεωλογικός χάρτης λεκανοπέδιου Ιωαννίνων στη σ. 32.
11. Ελληνικό Κτηματολόγιο, ιστορική αεροφωτογραφία (λήψεις περιόδου 1945–1960), ευρύτερη περιοχή του λατομείου στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων. Η ανάγνωση των πρώιμων διανοίξεων και της σχέσης τους με το φυσικό ανάγλυφο βασίζεται σε ερμηνευτική ανάλυση των χωρικών ιχνών που αποτυπώνονται στην αεροφωτογραφία.
12. Ελληνικό Κτηματολόγιο, ιστορική αεροφωτογραφία (λήψεις περιόδου 1945–1960), ευρύτερη περιοχή του λατομείου στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων. Η εκτίμηση της προγενέστερης απορροής βασίζεται σε ερμηνευτική ανάγνωση των γραμμικών ιχνών και των χαμηλών μορφολογικών αξόνων που αποτυπώνονται στην αεροφωτογραφία.

13. Ford Derek C. & Williams Paul W., *Karst Hydrogeology and Geomorphology*, (Chichester: John Wiley & Sons, 2007), κεφ. «Karst hydrology», 103-130, όπου περιγράφεται πώς, σε καρστικά τοπία, το νερό μπορεί να λιμνάζει προσωρινά σε μικρές επιφανειακές κοιλάτιες και στη συνέχεια να αποστραγγίζεται προς το υπέδαφος μέσω φυσικών σχισμών και ανοιγμάτων.
14. Απόστολος Κατοίκης, «Η λίμνη των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30. Οι πληροφορίες αφορούν τον γεωλογικό χάρτη Λεκανοπέδιου Ιωάννινων στη σ. 32.
15. Τσιπέλης Σεραφείμ, *Μια γενικευμένη παρουσίαση των συνθηκών του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων τότε και τώρα*, τεχνική παρουσίαση, Ιούλιος 2014. Στον χάρτη της σ. 3 αποτυπώνεται χαρτογραφικά η κατεύθυνση της απορροής των υδάτων προς και μέσω της τάφρου της Λαγκάτσας προς τη λίμνη Λγκάτσα και τη λίμνη Παμβώτιδα, ενώ αναφέρεται ότι η περιοχή της Λαγκάτσας λειτουργούσε παλαιότερα ως λίμνη/έλος με ρόλο ενδιάμεσου υδάτινου σχηματισμού, η οποία αποξηράνθηκε το 1958, γεγονός που οδήγησε στη μεταγενέστερη απευθείας διοχέτευση των υδάτων προς τη λίμνη Παμβώτιδα. σ. 2-4
16. Ford Derek C. & Williams Paul W., *Karst Hydrogeology and Geomorphology*, κεφ. «Karst hydrogeology / karst surface forms», όπου σημειώνεται ότι σε καρστικά περιβάλλοντα με ασβεστολιθικά εδάφη τα εδάφη είναι ρηχά και ασυνεχή, με αντίστοιχη φυτική κάλυψη σε σχισμές βράχων, σάρες και φτωχά εδάφη.
17. Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (ΓΓΜΕ), *Γεωλογικός χάρτης Ιωαννίνων*, κλίμακα 1:50.000, 1967. Ο χάρτης εκδόθηκε από το ΓΓΜΕ υπό την παλαιότερη επωνυμία Ινστιτούτο Γεωλογίας και Ερευνών Υπεδάφους (ΙΓΕΥ). η γεωλογική χαρτογράφηση πραγματοποιήθηκε κατά την περίοδο 1962-63 από τους R. Perrier, L. Potier, E. Savoyat (Γαλλικό Ινστιτούτο Πετρελαίου) και τους Κ. Κούκουζα, Δ. Μονοπόλη.
18. Αγγέλη Βαρθάρα, *Τα "κρυμμένα" οχυρά στα Μάρμαρα*, 2023. Η μελέτη των οχυρωματικών έργων του Μπιζανίου ξεκίνησε το 1909 από γερμανική ομάδα μηχανικών υπό τον στρατηγό Colmar von der Goltz και η κατασκευή τους ολοκληρώθηκε έως το 1912. Η κύρια ζώνη άμυνας περιλάμβανε, πέρα από τον πυρήνα του Μπιζανίου, μια σειρά (ή «διάδρομο») οχυρωματικών θέσεων κατά μήκος της λοφοσειράς των Μαυμάρων Ιωαννίνων, όπου εγκαταστάθηκαν πυροβολεία για την προστασία της δυτικής πλευράς της πόλης των Ιωαννίνων. Από τα οχυρωματικά και κτιριακά συγκροτήματα της περιοχής σώζονται σήμερα κυρίως ερείπια, διάσπαρτα στον ορεινό όγκο της λοφοσειράς.
19. Η αναφορά στα μικρές κλίμακας λατομεία («μάντρες») ως έντονο φαινόμενο στο παρελθόν προκύπτει από οπτική-χρωική σύγκριση διαχρονικών εικόνων, όπου διακρίνονται διάσπαρτες φωτεινές επιφάνειες σταθερής κλίμακας, χαρακτηριστικές παλαιών εξορυκτικών δραστηριοτήτων, και ενισχύεται από προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη και λειτουργία τέτοιων μικρών εξορυκτικών θέσεων. Πηγή των διαχρονικών εικόνων: Google Earth, ιστορικά δορυφορικά δεδομένα (time-lapse), από το 1984.
20. Ian L. McHarg, *Design with Nature* (New York: Natural History Press, 1969), ειδικά στο «The Plight», 22.
21. Στο ίδιο, ειδικά στο «The River Basin», 127.
22. Στο ίδιο, 128-144.
23. James Corner, *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture* (New York: Princeton Architectural Press, 1999), «Ecology and Landscape as Agents of Creativity», 80-108, ειδικά στο «Conservation/Resourcist and Restorative Ecology», 90-93.
24. Στο ίδιο, 95. Ο Corner υποστηρίζει ότι το θεμελιώδες πρόβλημα της διαχειριστικής και εργαλειακής προσέγγισης της οικολογίας στη σχέση της με το τοπίο εντοπίζεται πρωτίστως στη γλώσσα με την οποία το τοπίο περιγράφεται, καθώς αυτή προδιαμορφώνει τον τρόπο κατανόησης και αντιμετώπισής του.
25. Στο ίδιο, αναφ. 29, παραπέμποντας στη Janet Biehl, 96.
26. Ο όρος «συντηρητική διαχείριση» (conservationist management) χρησιμοποιείται από τον James Corner στο κείμενο «Ecology and Landscape as Agents of Creativity» για να περιγράψει μια προσέγγιση της οικολογικής διαχείρισης που δίνει έμφαση στη διατήρηση υφιστάμενων οικολογικών καταστάσεων ως σταθερών και προκαθορισμένων, αντιμετωπίζοντας το τοπίο ως σύνολο ρυθμιζόμενων και περιορισμένων στοιχείων.
27. Robert Pogue Harrison, *Forests: The Shadow of Civilization* (Chicago: University of Chicago Press, 1992), 201.
28. Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, μετάφραση Catherine Porter (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993), ειδικά στο «The Modern Constitution», 13-15.
29. Στο ίδιο, 82-86. Όπως σημειώνει ο Latour, «ο όρος 'δρών' δεν προϋποθέτει συνείδηση, πρόθεση ή ανθρώπινη βούληση: δηλώνει οτιδήποτε παράγει διαφορά μέσα σε ένα δίκτυο σχέσεων».
30. Στο ίδιο, 132-145.

31. Στο ίδιο, 137.

32. Στο ίδιο, 136.

33. Στρωματογραφία: η διάταξη και αλληλουχία διαφορετικών γεωλογικών στρωμάτων (πετρωμάτων) στο υπέδαφος, τα οποία διαφέρουν ως προς τη σύσταση, την ηλικία και την αντοχή τους.

34. Robert Smithson, «A Tour of the Monuments of Passaic, New Jersey» (1967), στο *The Collected Writings*, επιμ. Jack Flam (Berkeley: University of California Press), 72.

35. Corner, Ecology and Landscape as Agents of Creativity, ειδικά στο «Bewildment, Wonder, and Indetermination», 100-102

36. Peter Latz, Landschaftspark Duisburg Nord—Duisburg, Germany, 8-9.

37. Latz, διάλεξη (2004), όπως παρατίθεται στο «Landschaftspark Duisburg Nord—Duisburg, Germany», 7.

38. James Corner, Ecology and Landscape as Agents of Creativity, ειδικά στο «Restorative Ecology», 91. Ο Corner συνοψίζει εδώ κριτικά θέσεις των Donald Worster και Neil Evernden σχετικά με την εργαλειολογική αντίληψη της οικολογίας, επισημαίνοντας το κενό που αυτή αφήνει ως προς την προβλεπτικότητα και τη μη πλήρη αναγνωσιμότητα των οικοσυστημάτων.

39. Fernando Pessoa, Ποήματα, εισαγωγή-μετάφραση Γιάννης Σκουτελής (Αθήνα: Printa, 2008), απόσπασμα XLVII, 80. Το απόσπασμα παρατίθεται στο Νίκος Σκουτελής, «Τόποι και τοπία ενός ανήσυχου ποιητή», στο *Τόπος Τοπίο* (Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα, 2018), 224.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Pallasmaa, Juhani. *Τα μάτια του δέρματος*. Μτφ. Γιάννης Τουρνικιώτης και Παναγιώτης Τουρνικιώτης. Αθήνα: ΠΕΚ, 2022.

Φατούρος, Δημήτρης. «Η πολλαπλότητα του τόπου», στο *Τόπος Τοπίο*, 250–258. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα, 2018.

Σκουτελής, Νίκος. «Τόποι και τοπία ενός ανήσυχου ποιητή», στο *Τόπος Τοπίο*, 224–228. Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα, 2018.

Latz, Peter. «Landschaftspark Duisburg-Nord: Industrial Heritage, Ecology and Design». *eScholarship* (University of California). Διαθέσιμο στο: escholarship.org/uc/item/0s88h5sd.

McHarg, Ian L. *Design with Nature*. New York: Natural History Press, 1969.

Corner, James. *Recovering Landscape: Essays in Contemporary Landscape Architecture*. New York: Princeton Architectural Press, 1999.

Harrison, Robert Pogue. *Forests: The Shadow of Civilization*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Latour, Bruno. *We Have Never Been Modern*. Μετάφραση Catherine Porter. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993.

Smithson, Robert. «A Tour of the Monuments of Passaic, New Jersey». Στο *The Collected Writings*. Επιμέλεια Jack Flam. Berkeley: University of California Press, 1996 (πρώτη έκδοση 1979).

Marino, B. D. V., B. R. Bugbee, J. F. R. Gatz, R. R. Nelson, J. T. Salisbury, and M. Silverstone. «The Agricultural Biome of Biosphere 2: Structure, Composition and Function», *Ecological Engineering* 13, no. 1–4 (1999): 199–234.

Ford, Derek C. & Williams, Paul W. *Karst Hydrogeology and Geomorphology*. John Wiley & Sons, 2007 (πρώτη έκδοση 1989).

Τσιπέλης, Σεραφείμ. *Μια γενικευμένη παρουσίαση των συνθηκών του λεκανοπεδίου Ιωαννίνων τότε και τώρα*. Τεχνική παρουσίαση, Ιούλιος 2014. Διαθέσιμο στο: katharoskalamas.wordpress.com.

Perrier, Potier, Savoyat, Κούκουζας, Μονοπόλης. Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών (IGME). *Γεωλογικός χάρτης Ιωαννίνων*. Κλίμακα 1:50.000. Αθήνα, 1967.

Βαρβάρα, Αγγέλη. *Τα «κρυμμένα» οχυρά στα Μάρμαρα*, 21 Φεβρουαρίου 2023. Διαθέσιμο στο: katharoskalamas.wordpress.com.

Κατσίκης Απόστολος. «Η λίμνη των Ιωαννίνων». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 30. Επιμ. Αθανάσιος Παλιούρας, 1992.

Rem Koolhaas. *Countryside, A Report*. Köln: Taschen, 2020.

Janet Biehl. «Dialectics in the Ethics of Social Ecology». Στο *Social Ecology and Communitarianism*, 85–105. Montreal: Black Rose Books, 1989.

Donald Worster. *Nature's Economy: A History of Ecological Ideas*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Richard Kearney. *Modern Movements in European Philosophy*. Manchester: Manchester University Press, 1986.

Stephen Houlgate. «Vision, Reflection, and Openness: The 'Hegemony of Vision' from a Hegelian Point of View». Στο *Modernity and the Hegemony of Vision*, επιμ. David Michael Levin, 67–96. Berkeley: University of California Press, 1993.

